

RECENSIES

Kathinka Dittrich en Hans Würzner, ed., *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam: Van Gennep, 1982, 328 blz., f37,50, ISBN 90 6012 493 6).

De achtergronden van de Nederlandse samenleving, de verschillende groepen van Duitse vluchtelingen naar Nederland, hun ontvangst en hun werkzaamheden hier worden in achttien essays uiteengezet. Tot nu toe had alleen de Duitse *Exil-Literatur* in Nederland aandacht gekregen, maar waren andere facetten van het kulturele en politieke leven van de Duitse anti-fascistische ballingen in Nederland vrijwel onbekend gebleven.

Men kan een zekere twee-deling in de bundel onderscheiden. De eerste vijf opstellen geven een beeld van de Nederlandse samenleving, waarmee de Duitse vluchtelingen sedert 1933 in aanraking kwamen. Harry Paape begint de rij met een algemeen overzicht 'Nederland en de Nederlanders', waarin vooral de invloeden van de neutraliteitspolitiek, de verzuiling en het zelfgenoegzame karakter van de Nederlandse maatschappij worden benadrukt. Kenmerken, die in de bijdragen van Frits de Jong Edz. over de houding van de politieke partijen in Nederland ten opzichte van het nationaal-socialisme en van Ger van Roon, die het beleid van de Nederlandse regering tegenover Hitler-Duitsland beschrijft, verder worden uitgewerkt. Koos van Weringh illustreert de periode met een uiteenzetting over het beeld van Duitsland gezien door Nederlandse karikaturisten.

De introverte, in godsdienstige en politieke levenskringen opgesloten Nederlandse samenleving, die bovendien nog werd geteisterd door een steeds dieper doorwoekerende economische depressie, was nauwelijks gereed om een vloed van buitenlandse vluchtelingen op te nemen, die bovendien nog voor het merendeel uit 'joden en rooien' bestonden, of uit een combinatie van beiden.

Het vluchtelingenbeleid varïde Nederlandse regering was dan ook nauwelijks gastvrij te noemen en het werd dit steeds minder, naarmate de economische crisis hardnekkiger bleek en de politieke druk van nazi-Duitsland toenam. Vooral onbemiddelde en oost-joodse vluchtelingen werden geweerd waar het kon en na 1938 officieel praktisch buitengesloten. Dat er desondanks vooral via de grens met België voortdurend illegale grensoverschrijdingen plaats vonden en dat zich vele oost-joden half of geheel illegaal jarenlang in Nederland ophielden, komt hier echter niet ter sprake.

Ivo Schöffner geeft daarna een historisch perspectief van het Nederlandse jodendom. De Duits-joodse emigranten en de Nederlandse reactie, die zij opriepen wordt door Dan Michman behandeld, die ook samen met Ursula Langkau-Alex een chronologisch overzicht van de maatregelen van de Nederlandse regering inzake de vluchtelingen opstelde, dat achter in het boek is afgedrukt. Aspecten van de sociaal-democratische emigratie, de Duitse communistische emigratie en de organisatie van vluchtwegen en verzet vanuit Nederland worden respectievelijk door Ursula Langkau-Alex, Beatrix Herlemann en Arno Klönne behandeld. Het belangrijke Nederlandse aandeel in de *Exil-Literatur*, die op grote schaal door de uitgeverijen Allert de Lange en Querido in Amsterdam werd uitgegeven, komt in drie opstellen aan de orde. Hans Würzner geeft in een studie over Nico Rost als strijder voor de Duitse *Exil-Literatur* en zijn beoefenaars een beeld van het literaire leven in Nederland. Martin Lehmann beziet de *Exil-Literatur* door de bril van Albert Vigoleis Thelen, de literatuurcriticus van de Haagse krant *Het Vaderland* en Cor de Back geeft een overzicht van de literaire kritiek in de Nederlandse sociaal-democratische pers.

Daarna krijgen het theater uit Duitsland op Nederlandse bodem (Walter Hude), het eerste emigrantencabaret Ping Pong en Dora Gerson (Jacques Klöters), de Duitse emigranten en hun invloed op de Nederlandse film (Kathinka Dittrich) en de avantgarde film (Nico Brederoo) ieder een eigen studie. Tenslotte schreef Marius Flothuis een bijdrage

over Duitse musici in Nederlandse ballingschap en sluit Hans Jaffé de rij met een opstel over Duitse emigratie in de beeldende kunst, toegelicht in de 'affaire Campendonk'.

Uit deze rijke verscheidenheid van onderwerpen mag blijken, hoe belangrijk en bevruchtend de Duitse emigranten op het Nederlandse kulturele leven hebben gewerkt. De Duitse schrijvers, toneelspelers, filmers, musici en beeldende kunstenaars, die bewust de ballingschap verkozen boven de Duitse *Kulturkammer*, voor zover zij niet door hun jood-zijn uit Duitsland gedreven werden, behoorden tot de elite van de Duitse artistieke wereld. Hun beschavingsniveau en talent, nog verscherpt en verdiept door de schokkende politieke gebeurtenissen in hun land, brachten een geheel nieuwe impuls in het rustige, kleinburgerlijke Nederlandse culturele leven. Nederland was het eerste toevluchtsoord voor velen, het lag vlak bij het oude vaderland en betekende nog geen definitieve breuk met het verleden. In 1933 en 1934 was de hoop nog levend, dat het Hitler-regime spoedig ten val zou komen en er werd moedig voortgebouwd op de oude ondergrond. Eigenlijk duurde de tijd van afwachten nog tot 1938, al werden de politieke berichten uit Duitsland steeds onheilspellender. De *Reichskristallnacht* van 9 november 1938, met zijn systematische vernietiging van synagoges, scholen en alles wat verder nog aan joods leven in Duitsland herinnerde, verwoestte tenslotte de laatste hoop van de Duitse joden. Voor velen was het de laatste waarschuwing om verder weg te trekken, uit het bereik van Hitlers lange arm. Gebrek aan moed, geld en een langzame verankering in het Nederlandse leven hebben vele Duitse emigranten toch zo dicht bij de Duitse grens vastgehouden, hetgeen meestal geleid heeft tot hun tragische einde in de vernietigingskampen.

De bundel als geheel is een grote aanwinst voor onze kennis van deze zo lang verwaarloosde periode in de vaderlandse geschiedenis. Hoewel niet als wetenschappelijke publicatie opgezet, geven de noten achterin het boek voldoende informatie aan belangstellenden, die zich verder in de materie willen verdiepen. Anderzijds werkt de behandeling door achttien verschillende medewerkers een zekere verbrokkeling in de hand en het centrale thema blijkt niet voldoende om de bundel tot een eenheid te maken. Stilistisch en inhoudelijk zijn er natuurlijk grote verschillen tussen de bijdragen. Sommige uit het Duits vertaalde artikelen, zoals met name de goede studie van Walter Huder over het Duitse theater, komen niet zo goed uit de verf. Maar de meeste bijdragen over schrijvers, toneelspelers, cabaretiers en film-makers missen vooral een oproeping van de sfeer van de tijd. Nu is dat misschien een te moeilijke opgave, maar juist in deze bundel met zijn vele feiten, namen en titels, wordt de menselijke achtergrond toch wel node gemist. Een goede uitzondering is Hans Jaffé in zijn opstel over de beeldende kunstenaars.

De sfeer van Amsterdam in de jaren dertig, met de Beethovenstraat als middelpunt van het Duitse emigrantenleven, waar de Duitse slager en bakker als sociaal centrum voor de ballingen fungeerden met hun vertrouwde geuren en smaken van het 'heimatliche' eten. De mensen waren wel ontheemd, maar nog vol hoop en verwachting dat het spoedig met Hitler afgelopen zou zijn. Nog wist men niets van de naderende catastrofe en zo werd er ondanks het emigrantenleed ook heel wat afgelachen in de huiskamers, waar men samenkam. Men zwankte nog tussen hoop en vrees, zeker tot 1938 en de oude banden waren nog lang niet doorgesneden. Weemoed om het verlorene, woede en verbittering over het politieke schrikbewind en vaak grote economische problemen kenmerkten het leven van de Duitse ballingen in Nederland. Maar zij wanhoopten nog niet en putten uit de reserves van hun artistieke en intellectuele kracht, om de vijand aan de 'oostzijde' te bewijzen, dat zij als Duitse kunstenaars niet dood te krijgen waren. Vandaar hun belangrijke artistieke prestaties, zoals deze in de bundel voor een deel beschreven zijn.

Het heeft mij verbaasd, dat het informatieve gedenkboek van de firma Allert de Lange,

RECENSIES

100 jaar Allert de Lange door Toke van Egmond, dat in 1980 verscheen niet in de bundel ter sprake is gekomen. Daarin wordt niet alleen uitvoerig verteld over de achtergrond van de *Exil-Literatur* - met een volledige bibliografie van het fonds van de uitgeverij - maar er komt ook veel van de sfeer uit die tijd naar voren. Naast Nico Rost en zijn werk voor de Duitse schrijvers hadden zeker ook Siegfried van Praag en zijn vrouw Hilda ter sprake moeten komen. Zij hebben zich vanaf 1933 sterk voor de Duitse schrijvers ingezet en bijvoorbeeld de uitgever Gerard de Lange bewogen, zijn uitgeverij voor hun werken ter beschikking te stellen, met aanzienlijke financiële risico's in de crisistijd. De memoires van Siegfried van Praag, *De arend en de mol* (Den Haag, 1973) en van zijn vrouw Hilda van Praag, *Meedoen, persoonlijke en niet-persoonlijke ervaringen van een journaliste* (Den Haag, 1975) geven hierover uitstekende achtergrondinformatie.

Tekenend voor de geest onder Duitse schrijvers vlak na hun vlucht uit Duitsland in 1933 is de volgende episode. Na de boekverbrandingen in Duitsland ijverden Siegfried en Hilda van Praag voor de uitgave van een bloemlezing van verhalen van uitgeweken Duitse schrijvers, die naar hun voorstel *Der Scheiterhaufen* (de brandstapel) zou moeten heten. De Duitse schrijvers verzetten zich hier unaniem tegen en de bloemlezing verscheen onder de titel *Novellen deutscher Dichter der Gegenwart*. De emigranten voelden zich nog te nauw verbonden met hun land van herkomst, om zich zelf anders dan als legitieme Duitse schrijvers te zien. Pas later zou blijken, dat de brandstapels van hun werken in Duitsland wel degelijk een onherroepelijke scheidslijn in de Duitse literatuur hadden teweeggebracht. Als eerste en directe kennismaking met dit complex kan het werk van Jürgen Serke, *Die verbrannten Dichter* (Weinheim en Bazel, 1977) dienen, dat ook veel gegevens over de schrijvers in Nederland bevat.

Over de moeilijke relaties tussen Nederlandse en Duitse joden in die tijd zou een monografie geschreven moeten worden. Hier botsten twee geheel verschillende werelden op elkaar en met alle goede wil kon men elkaar niet begrijpen. Het wederzijdse onbegrip heeft de groepen gescheiden gehouden ook in de tijd van de bitterste vervolging. Goede impressies hierover en vooral over de vluchtelingenopvang van joodse zijde vindt men in de bespreking van Isaak Kisch van het eerste deel van L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* (1969) in *Studia Rosenthaliana*, III (1969) 258-266.

Tenslotte nog een rectificatie. In het artikel van Kathinka Dittrich over de speelfilm (243) wordt vermeld, dat Rudolf Meyer in de tweede wereldoorlog ondergedoken was en een aantal weken in het kamp Westerbork verbleef. Rudolf Meyer hoefde echter niet onder te duiken, omdat hij met een niet-joodse vrouw getrouwd was, die hem onvermoeibaar steunde in het illegale werk en de herberging van onderduikers, waarmee zij zich in de bezettingsjaren bezighielden. In de herfst van 1944 werd hij gearresteerd, toen hij distributiekaarten bij onderduikers bezorgde en hij werd regelrecht naar Auschwitz doorgestuurd. Vandaar keerde hij na de bevrijding door het Russische leger via Odessa in de herfst van 1945 naar Amsterdam terug. Bij een tweede druk, die de bundel zeker verdient, zouden persoonlijke gegevens nog eens goed gecontroleerd moeten worden. Juist in een dergelijk werk moeten de feiten betrouwbaar zijn.

R.G. Fuks-Mansfeld

De samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur 1795-1813

R.E. DE BRUIN

INLEIDING

Voor de Patriottentijd en de Bataafs-Franse periode bestaat de laatste decennia vrij veel belangstelling, niet alleen bij Nederlandse historici, maar ook in het buitenland¹. In 1965 kreeg de discussie over dit tijdvak een krachtige impuls door de zeer polemische dissertatie van C.H.E. de Wit². In dit boek, dat vanaf het begin veel kritiek heeft ondervonden³, stelt de auteur dat de Nederlandse politiek in de door hem onderzochte periode (1780-1848) werd beheerst door de tegenstelling tussen aristocratie en democratie. Deze beide begrippen staan hier zowel voor een politieke tweedeling als voor een klassenstrijd. De politieke scheidslijnen lopen volgens De Wit geheel parallel aan de sociaal-economische⁴. De traditionele elite is aristocratisch, dat wil zeggen de oude orde toegedaan, waarbij men al dan niet openlijk voor Oranje is. Deze elite weet steun te verwerven bij de lagere strata van de bevolking die worden gemanipuleerd met geld en drank. De middengroepen daarentegen zijn democratisch. In de niet altijd even sluitende bewijsvoering voor zijn opvattingen beperkt De Wit zich vrijwel geheel tot het landelijk niveau.

Simon Schama, die in zijn boek *Patriots and Liberators* voor een belangrijk deel de zienswijzen van De Wit overneemt, heeft meer aandacht voor het lokale en regionale niveau. Zijn verwijzingen hiernaar zijn - althans wat Utrecht betreft - vaak erg onnauwkeurig. Ze zijn bovendien meestal betrekkelijk incidenteel van

1. De belangrijkste buitenlandse publikaties in deze zijn: R.R. Palmer, 'Much in Little: The Dutch Revolution of 1795', *Journal of Modern History*, XXXVI (1954) 15-35; I.L. Leeb, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution. History and Politics in the Dutch Republic 1747-1800* ('s-Gravenhage, 1973); S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977).

2. C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode* (Heerlen, 1965).

3. Voor deze kritiek zie ondermeer de recensies van dit boek door H.W. von der Dunk in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (NRC), 29-7-1965; van G.J.W. de Jongh in de *Bijdragen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BCN), XX (1965-1966) 256-260 en van J.J. Woltjer in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* (TvG), LXXX (1967) 104-107.

4. De Wit, *De strijd*, 139.